

УДК 94:[323.3:66-051](477)"16/17"

Муляр Анатолій Миколайович

кандидат історичних наук,

доцент кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін

Хмельницький університет економіки і підприємництва

Mulyar Anatoly

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor of the Department of Social and Humanities

Khmelnytskyi University of Economics and Entrepreneurship

ORCID: 0000-0002-7629-301X

**СЕЛЯНСЬКА РЕФОРМА 1861 р.: ОСОБЛИВОСТІ ЇЇ
БАГАТОГРАННОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ТА
ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ
THE PEASANT REFORM OF 1861: PECULIARITIES OF ITS
MULTIFACETED IMPLEMENTATION IN THE RUSSIAN EMPIRE
AND PODILLIA PROVINCE**

Анотація. Ця стаття досліджує багатогранність Селянської реформи 1861 р., її різносторонню природу та виклики. В ній перераховано головних учасників цього заходу, їхні цілі та завдання. Дану реформу ми також екстраполювали на територію Подільської губернії, де визначили деталі та нюанси її реалізації.

Причини цієї реформи були різноманітні, а її впровадження було лише питанням часу. А цього часу у великої неповороткої імперії вже майже не було. Капітуляція у війні, виснажена відстала економіка та важкі фінансові умови (майже дефолт), змусили царя піти на цей ризиковий крок. Кожен в імперії бачив реформу по своєму, а тому мета і завдання у всіх були різні. До

і під час реформи, на різних рівнях російської держави, йшла різного роду боротьба. Всі чудово розуміли, що «на кону» стоять: свобода, робочі руки та земля. І якщо на різних соціальних вертикалях Російської імперії у протистоянні стояли: цар, чиновники та поміщики (так званий трикутник, то на рівні Подільської губернії у протиборстві брали участь: чиновники, царський уряд, польські поміщики та євреї, «які відчували вигоду у цій справі».(квадрат).

Ключові слова: *реформа, царський уряд, реформаційний процес, економічна криза, польська шляхта, селяни кріпаки, землевласники.*

Summary. *This article explores the multifaceted nature of the Peasant Reform of 1861, its diverse nature and challenges. It also lists the main participants in this event, their goals and objectives. We also extrapolated this reform to the territory of Podillia province, where we identified the details and nuances of its implementation.*

The reasons for this reform were diverse, and its implementation was only a matter of time. And the great clumsy empire was running out of time. Capitulation in the war, a depleted backward economy, and difficult financial conditions (almost a default) forced the tsar to take this risky step. Everyone in the empire saw the reform in their own way, and therefore the goals and objectives were different. Before and during the reform, there were various struggles at different levels of the Russian state. Everyone was well aware of what was at stake: freedom, labor, and land. And if the tsar, officials, and landlords (the so-called triangle) were in opposition at different social levels of the Russian Empire, then at the level of the Podillia province, the following were involved: officials, the tsarist government, Polish landlords, and Jews who "felt the benefits of this matter" (square).

Key words: *reform, tsarist government, reform process, economic crisis, Polish gentry, serfs, landowners.*

Постановка проблеми. Здійснення аналізу документальних джерел, з метою з’ясування дійсних причин реформи 1861 р. та позиції різних сторін суспільства, що до проведення реформи та механізмів її здійснення на проміжку 1862 – 1872 рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографія проблеми історії 1861 р. в Російській імперії, є досить різноманітною та багатогранною. Різні історики до цієї події ставились по різному, і розглядали її з різних позицій. Історіографію реформи можна умовно розділити на дореволюційну, революційно-радянську, закордону, російську та українську. Оцінки та підходи науковців різняться залежно від їх переконань, методології, ідеології тощо, але всі вони переконані, що це був вірний крок, який зробив могутній поштовх для розвитку Росії.

Методологія дослідження базується на використанні історичних, статистичних, порівняльних, хронологічних та логічних методів.

Формулювання цілей статті полягає у розкритті та дослідженні різних аспектів та відтінків селянської реформи в Російській імперії з фокусом на Подільській губернії. Ми прагнемо шляхом вивчення різних джерел і документів, переоцінити певні аспекти історії та показати їх з різних сторін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Найвизначнішою подією 1861 р. в Російській імперії було проведення Селянської реформи. На думку великої кількості науковців, саме із цього моменту, Росія вступила у нову епоху розвитку. Суспільне життя, яке базувалось на рабстві змінилось укладом громадянської рівноправності. Одномоментно царським маніфестом було даровано свободу 12.000.000 поміщицьких селян. Так, це багатогранне дійство, здійснило серйозний вплив на різні сторони суспільного життя: юридичну, економічну, соціальну, політичну, психологічну тощо. Але чи все так просто у цьому жесті доброї волі царя, як може показатись, на перший погляд? В українській та світовій

історіографії більшість уваги зосереджувалось на двох суб'єктах реформи: селянах та поміщиках. На нашу думку, у даному дійстві залучено набагато більше сторін, та й сама реформа являла собою складне заплутане дійство, що переслідувало певні плани. Активними учасниками реформи, крім уже вказаних селян та поміщиків, також були цар, уряд, банки, чиновники та заможні євреї. Кожна вказана сторона у реформі мала свою мету і прагнула досягти певних результатів. Крім того, в кожній губернії ця царська «милість» мала свої особливості. І лише детально вивчивши всю специфіку на місцях, можна окреслити її загальні риси.

Криза феодально-кріпосницької системи на рубежі 50-60-х рр. зумовлювала застій в економіці, політиці та інших сферах суспільного життя. Її результатом була також поразка Росії у Кримській війні. Всі розуміли, що необхідні реформи, які б змінили ситуацію на краще. Валуєв П.О. так схарактеризував ситуацію, що склалася в Російській імперії на передодні селянської реформи: "Зверху блиск, внизу гниль. І немає в Росії місця для істини" [18, с. 47]. Адміністрація в хаосі; моральне почуття пригнічене; розумовий розвиток зупинений; зловживання і злодійство зросли до жахливих розмірів. Вся надія лише на доброго царя.

А що ж царі? Кожний імператор, що приходив до влади, здійснював якісь заходи на користь селян. При Катерині II було розпочато теоретичне обговорення питання про шкodu і користь кріпосного права. Олександр I робив безрезультатні спроби розв'язати селянське питання в його повному обсязі. Микола I прийшовши до влади, також намагався полегшити становище селянства., Він навіть дав доручення графу М. М. Сперанському написати записку про кріпосний стан у Росії та про заходи, яких потрібно вжити для поліпшення становища кріпосних і дворових людей. Коли потрібно було лише підписати закон, імператор відмовився від думки докорінно змінити становище селян. У Державній Раді він також виголосив промову про кріпосне право, яке назвав прямим злом.

На зустрічі зі смоленськими дворянами бажаючи привернути їх увагу до прийняття закону про зобов'язаних селян Микола I висловив наступне: «Я говорю як перший дворянин імперії. Землі належатимуть нам, дворянам, по праву, тому що ми придбали їх нашою кров'ю, пролитою за державу. Але я не розумію, яким чином людина зробилася річчю, і не можу собі пояснити цього інакше, як хитрістю й обманом з одного боку, і невіглаством – з іншого. Цьому має покластися край» [4, с. 26]. Це були слова людини, яка розуміла шкідливість кріпацтва для держави та її економічного розвитку, але боялась роздмухати пожежу в суспільстві. Тому свої зусилля він спрямовував на обмеження поміщицького свавілля шляхом адміністративного нагляду. Однак численні обмеження поміщиків на практиці не виконувались. Відповідальність за невиконання обмежень була дуже не значною. Тому 21 березня 1848 року цар Микола I у промові перед петербурзьким дворянам зазначив, «... що у нас вельми мало хороших і дбайливих поміщиків, багато посередніх і ще більше гірших. У дусі часу, крім приписів совісті й закону, ви повинні для власного свого інтересу піклуватися про добробут ввірених вам людей і намагатися всіма силами здобути їхню любов і повагу» [1, с. 13]. На проміжку його двадцяти дев'ятирічного царювання засідало дев'ять секретних комітетів, що обговорювали питання звільнення селян. Але справа не рухалась, оскільки вона була «складною та небезпечною». Захисники кріпосного права доказували, що не можна його скасувати, без потрясінь держави. Вони не могли уявити, як можна жити без кріпаків [1, с. 22-23]. Та й російський цар не готовий був відпустити селян із землею. Будь вільним, але без землі. «Вона належить нам, дворянам, по праву, тому що ми придбали її нашою кров'ю, пролитою за державу [4, с. 26].

Олександр II зразу ж після сходження на престол, також зробив свій перший натяк на реформи, які мають бути зроблені за участі самого дворянства. Але його не замітили, завдяки його невизначеності. Однак цар

не полишав мрії знищити кріпацтво. На його думку, краще скасувати кріпосне право зверху, ніж чекати того часу, коли воно саме собою почне скасовуватися знизу. Ці слова не були проголошені, але були розіслані важливим особам. І це викликало хвилювання як в прихильників старовини й суспільного застою, так і в прихильників прогресу. Іван Аксаков з даного приводу писав у листі до князя Оболенського: "Виникає нова ера державного буття, починається нова ера і для морально-громадського існування кожного росіянина". Інший дворянин Хом'яков писав Гільфердингу: "Дай Боже доброї волі й найяскравішого розуміння молодому государеві! Особливо дай Боже йому довір'я до Росії й невір'я до тих, хто підозрює всякий розумовий рух. Ми дійшли до великих бід і сорому через милість одного – розумового сну" [20, с. 6].

20 листопада 1857 р. на ім'я Віленського генерал-губернатора Назімова прийшов «Найвищий рескрипт», яким дворянам трьох західних губерній дозволялось утворювати особливі комітети для обговорення мір що до «покращення побуту кріпаків». Під цим розумілось їх звільнення. На початку 1858 р. особливий комітет був перетворений в Головний Комітет по селянській справі. Так було запущено реформаційний процес. Але яка вигода була царю ініціювати радикальні зміни? На наш погляд, скасування було вигідним для російського царя з декількох причин. По-перше, це було спробою запобігти повстанням селян, які страждали від тяжкого гноблення поміщиків. По-друге, це давало б йому можливість модернізувати Росію, й змогу хоча б порівнятися із Петром I. Проведення економічних та соціальних перетворень, допомогли б Росії наздогнати більш індустріальні країни Західної Європи. На думку царя, звільнення кріпаків мало позитивно вплинути на прискорення індустріалізації та економічний розвиток Росії. По-третє, Селянська реформа мала покращити міжнародний імідж Російської імперії. По-четверте, це було засобом зміцнення центральної влади царя над регіонами, особливо над південно-західними губерніями, де

більшість поміщиків були поляки. Польська шляхта складала переважну більшість в органах місцевої влади південно-західних губерній та виступала проти Російської імперії й росіян. По-п'яте, здійснити трансформацію державної влади, де царське самодержавство поєднувалось в очах народу, із ліберальною всенародністю влади, що проводить реформаційну діяльність. По-шосте, виступав миротворцем між поміщиками та селянами. Скасувавши юридичний бар'єр між цими двома верствами, необхідно було згладити між ними розбіжності та направити все у мирне річище. Пан, навіть найдобріший і найсправедливіший, усе ж залишався ворожою стороною, що думала про свої прибутки й сиділа на селянському горбі. А для царя необхідно було посилення елементів "покори й благонадійності" у сенсі відданості закону.

Реформа мала змінити базис державної будівлі, де на місце юридичної підпорядкованості одних станів іншим, ставиться принцип громадянської рівноправності.

Другою стороною цієї реформи, як не дивно, був царський уряд. Зазнавши поразки у Кримській війні, російському самодержавству необхідно було перебудовувати економіку та суспільне життя на ринковий лад. Головне завдання полягало у розбудові держави, та зміцнення її могутності. А хто буде її зміцнювати, царя це не дуже хвилювало. Для нього було головне, це вірність трону.

Головною перепоною для реформ, станом на середину XIX ст. було те, що Росія залишалась аграрною державою. Головною юридичною силою на місцях залишався поміщик. З ним потрібно було або домовитись, або примусити його до співпраці.

Великою проблемою для уряду був державний борг (зовнішній та внутрішній), який станом на 1 січня 1857 року складав 1.572.569.907 рублів. Після Кримської війни Росія стала надзвичайно ослабленою. Країна стояла у переддефолтному стані. Потрібно було знайти гроші для погашення

заборгованості. За 30 років, що передували Селянській реформі, тобто з 1832 до 1862 р., уряд витратив на його погашення 1.376.420 тис. рублів понад отриманих доходів [7, с. 6]. Поміщики не були дуже справними платниками податків. У заставі в державної казни знаходилась більша частина маєтків разом із кріпаками. Промисловість була слаборозвиненою. Державі потрібно було шукати нові джерела надходження. Тому розпродаж землі цілком міг розв'язувати дану проблему. Очевидно саме із цією метою було вирішено скасувати кріпосне право, а землю передати селянам шляхом її викупу. Це дозволяло не лише забезпечити селянам власність на землю, а й поповнити бюджет шляхом отримання коштів за викуп земельних ділянок. Але проблемою було ще те, що в 1859 р. кредитні установи були ліквідовані. Їхній борг на момент ліквідації, становив закладами близько 900 млн рублів. Позикові капітали уже не існували, хоча й мали формальне забезпечення маєтками позичальників і доходами скарбниці [7, с. 7].

Щоб все пройшло «добре», контроль над викупними операціями та акумульованими грошовими коштами в 1860 р. було передано Державному банку. Це дозволило уряду на проміжку Реформи безконтрольно «відмивати» гроші та селянським коштом спасати країну від банкрутства. Все це було проведено під трактуванням «...відсутність єдиного підходу до складання звітності та ведення бухгалтерського обліку у різних установах, на які було покладено функції провадження викупної операції» [7, с. 8]. А для того, щоб були різночитання тексту «Положення», його автори напевне навмисно виклали його надзвичайно складно та закручено. Цей документ...виявився «обгорнутими» кількома шарами не просвічуваної обгортки». Ті, хто намагався проаналізувати або навіть просто прочитати великий текст «Положень», не кажучи вже про корпус підготовчих матеріалів до них, уявляли собі, наскільки непросто, а то й і, принципово неможливо однозначно витлумачити наміри їхніх авторів. Член Самарської губернської присутності у селянських справах зазначав: «Перечитуючи

тепер Положення і вдивляючись у нього з того середовища, у якому я тепер обертаюся я іноді мимоволі жахаюся. – Хто зрозуміє, хто розтлумачить його (Положення) [18, с. 45]. У квітні 1861 р. автор хитромудрого закону міністр внутрішніх справ Ланський С.С. отримав почесну відставку, а його товариш співавтор Мілютін поїхав лікуватись за кордон. Проведення реформи було віддано на відкуп чиновникам, які діяли в дусі бюрократичного забезпечення прав і переваг державної влади, та прагнули, щоб перетворення якомога менше потрясли їхній майновий інтерес. Росію врятували

Третьою стороною цієї реформи виступали поміщики. Це привілейована верства населення, яка була звільнена від сплати подушного податку, рекрутської повинності та тілесних покарань. У їх володінні знаходились землі та населення, що на них проживало. Завдяки праці кріпаків вони отримували, хоча й невеликі прибутки, але їх вистачало для сплати відсотків і погашення капіталу за закладені маєтки, на сплату старостам і управителям помість. Розумні й розважливі землевласники вклали частину своїх прибутків у ті самі Опікунські Ради за відомі відсотки. Однак, більша ж частина панства у дореформений період свої надходження і капітали, витрачали непродуктивно, не відкладали, у запас на «чорний день». Їхні витрати переважали над надходженнями від фільварків.

Великі землевласники, що склали аристократичну частину петербурзького і московського дворянства, жили на прибутки зі своїх величезних земельних володінь, обіймали всі вищі державні посади, брали безпосередню участь в управлінні державою.

Служиле дворянство прагнуло також заробити гроші, на які хотіли придбати землю та кріпаків. Дворяни на службі приїжджали в село, хоча раз на рік, щоб побачитися з рідними й відвести душу від службової муштри в тиші й привіллі родинної батьківщини [19, с. 45]. У пореформеній Росії майже все дворянство жило із землі. Тому заради неї, вони були готові на

все. Більшість із них не готові були втратити свою землю та робочу силу. З економічної точки зору, поміщицькі господарства що розвивались завдяки праці кріпаків, ще мали потенціал та резерви для розвитку. Чимало землевласників розуміли безперспективність кріпацтва, але економічно та психологічно були не готові до його скасування. Інші ж навпаки, готові були заплатити своїм селянам по 200 руб. за десятину садиби, якби вони лише відмовилися від неї [14, с. 445]. Тому між державою та землевласниками почалась відкрита й прихована боротьба у вигляді торгів. У відкритій формі це виражалось у представленні ряду проєктів Селянської реформи, де захищалося поміщицьке землеволодіння.

Так, граф Шувалов, лідер петербурзького дворянства, пропонував зберегти за землевласниками право феодальної власності на землю, передати землю в "безстрокове користування" селянам зі збереженням вотчинної влади поміщика, і з обов'язком селян виконувати натуральні або грошові повинності на користь поміщика.

Князь Гагарін П. П., рекомендував звільнити селян без польової землі, з наданням їм лише садибної ділянки, зі збереженням за поміщиками вотчинної влади. Селяни мали орендувати у поміщиків землю на тих самих умовах, що й за кріпосництва.

Полтавський поміщик Позен висловився за те, щоб перевести селян на певний час на становище "терміново-зобов'язаних", надавши їм у користування земельні наділи. Після закінчення такого стану селяни мали повертати землю поміщику. У власність селянам надавалася тільки садибна земля.

Лідер тверського дворянства Унковський, у своєму проєкті пропонував повністю звільнити селян від кріпосної залежності з обов'язковим наділенням садибною і польовою землею. За це поміщиків необхідно було винагородити як за землю, що відходила з їхнього володіння,

так і за самих звільнених селян. Причому за землю селяни мали б платити самі, а за їхню особисту свободу поміщиків мала винагородити держава.

Інтереси ліберально налаштованого дворянства знайшли вираження в проєкті Кавеліна К. Д. Він пропонував звільнити селян із наданням їм за викуп садибної землі та польового наділу [10, с. 13-14]. У різних губерніях сила опору панів різнилась. І коли робота уряду щодо підготовки реформи зупинялась через його блокаду членами комітетів, то до процесу вимушений був долучатися сам цар Олександр II.

А що ж селяни? Вони виступали четвертою стороною цієї реформи. Як верства населення, вони ніколи не були однорідними. Їх поділяли на вільних та кріпаків, які також ділились на державних та приватних. Залежно від соціального стану, було різним і їх юридичне та матеріальне становище. Найзаможнішими були вільні селяни, які мали у своєму володінні худобу та певну частку землі. Найбіднішими були кріпаки, які були власністю поміщика та жили на його землі. Кріпосне право для них стало майже справжнім рабством. Тому відношення до скасування кріпацтва у різних категорій селянства різнилось, на що впливало також чимало факторів. Але бажання мати волю та по більше землі, було майже у всіх. Залишалось відкритим питання, що отримають кріпосні селяни внаслідок реформи? Це могла бути лише особиста свобода, чи можливо садибну осілість, як то обіцяли в рескриптах 1857 р. Добре було б отримати й польову землю, але пан безплатно її не віддасть. Надія була лише на доброго царя.

Селяни також прагматично відстоювали подушний принцип і виявляли серйозні недоліки в урядовому підході. Вони вказували, що "подвірний наділ як найбільш нерівномірний довів би одних до злиднів, інших же збагатив би. Крім того, селян обурювала відсутність взаємозв'язку між дільничним способом наділення землею і подушним характером стягнення податей. Це була продумана верхами система викачування грошових коштів для наповнення скарбниці, за якої польова земля

нарізлася на ділянки без урахування кількості душ, а платежі нараховувалися саме за душевим розкладом [13, с. 78].

Однак селяни не могли безпосередньо впливати на кріпосне законодавство. Не допустили їх і до написання Положення 19 лютого. Від них вимагали лише цілковитого виконання. Тому не дивно, що розрізнено, стихійно вони протестували проти свого становища, чим викликали не спокій, тривогу у поміщиків, уряду та царя. Їхні невдоволення не «виливались» у великі селянські повстання, а носили локальний, місцевий характер. Однак ненависницьке відношення кріпаків до панів не могло не вселяти в останніх серйозного страху за їхнє життя. Посилювати репресії проти селян, також було небезпечно, оскільки можна було викликати їхній опір.

Таким чином, у даному багатогранному дійстві, яке мало назву Селянська реформа, було чимало сторін які переслідували свої інтереси. Крім того, у кожному регіоні імперії, реформа мала свої своєрідності та відтінки.

Свої особливі риси мала і Подільська губернія. В соціально-економічному та етнічному плані тут сформувався чотирикутник, сторонами якого виступали російський чиновник, польський поміщик, єврейський торгівець та український селянин. Як і в Російській імперії, так і в Подільській губернії кожна сторона намагалась використати Селянську реформу у своїх інтересах.

На відмінно від інших губерній, поміщиків у краї представляли переважно польські шляхтичі та спольщені українці. Ще Павло I наказав негайно звільнити близько 11 тисяч поляків, висланих за участь в повстанні Костюшка, та повернути їм конфісковані та вже роздані росіянам маєтки, відновити католицькі та уніатські єпархії. Дарував польській шляхті право збиратися на сеймики та обирати зі свого середовища губернських та повітових маршалів, генеральних суддів у головні суди та інші суди,

відновив дію Литовських Статутів тощо. З того часу майже всі адміністративні й судові посади в південно-західних губерніях були зайняті поляками.

Завдяки Адаму Чарторийському, який був другом царя Олександра I, для поляків настала пора відродження, де вони зайняли привілейоване становище та проводили «безпечальне» життя. Їх було звільнено від податків та державних повинностей та зрівняно у правах із російським дворянством. Навіть після повстання 1830 – 1831 рр., їх становище мало в чому змінилося. Усе залишилося по старому, по колишньому, як було і "за Польщі". Вони свято вірили, що західно-російський край є органічною частиною Польщі, давно завойований силою їхньої цивілізації. Те саме переконання панувало і в російському суспільстві та знаходило відгук у вищих урядових сферах [12, с. 234].

Через якусь незбагненну політичну сліпоту, царі байдуже дивилися на енергійні зусилля поляків полонізувати південно російські землі. Російський уряд того часу відкрито визнавав законність цього явища і сприяв йому цілою низкою заходів не тільки шкільного, а й переважно адміністративного характеру. Царі дозволяли нікчемному числу прийшлого польського дворянства безмежно експлуатувати особистість, працю і майно мільйонів корінного українського населення [12, с. 234].

Станом на 1864 р. у губернії проживало 1.869,935 осіб, із яких 209.234 осіб були поляки (11,18%), та сповідували римо-католицьку віру 229.993 осіб (12,29%). Що до станової приналежності: спадкових дворян проживало 17.280 осіб; особистих – 7.445 осіб [16, с. 181]. Зрозуміло, що не всі поляки належали до шляхетського стану та не всі римо – католики були поляками. Але цими показниками, ми зробили спробу показати загальну картину заселеності регіону вихідцями з Королівства Польського. Згідно з дослідженнями О. Левицького біля 64.000 осіб Подільської губернії належали до дрібнопомісної, а то й безпомісної шляхти [12, с. 239].

На його думку, це був клас «паразитів», шкідливих трутнів, які жили коштом народу. Використовуючи шляхетське походження, та не сплачуючи по праву дворянства, ніяких податків та не виконуючи ніяких повинностей, зневажали будь-яку продуктивну працю, вони йшли на службу до заможних панів на посади економів, управителів, писарів тощо. Інші брали в оренду його маєток, і при цьому жорстоко експлуатували українське кріпосне населення. Чимало шляхти у губернії виконували функції дрібних чиновників. Були й такі, які оточували князів – магнатів, та виконували роль нахлібників та блазнів. Поліційні чиновники часто також були із поляків [12, с. 239]. Більшість із них могла безкарно, мстиво відноситись до своїх селян (psia krew), яких не було кому захистити.

Російських же землевласників було мало. Ті, що вже оселилися в краї, за небагатьма винятками, були не пов'язані з краєм нічим, окрім земельних інтересів. Більшість росіян, що придбали маєтки у цім краї, дивились на землеволодіння як на спосіб отримання чималого прибутку. Їм була не цікава будь-яка реформаторська ідея, якщо вона могла ускладнити їхнє життя. Вони були не готові жертвувати вигодою, за для досягнення загальних благ.

В питанні реформи, подільські поміщики були налаштовані консервативно. Розроблені проєкти в більшості мали рутинний характер. Так, літинські дворяни, відповідно до проєкту складеного поміщиком Олександром П'яткіним, пропонували наділити селян землею за викуп, при чому головну цінність мала складати саме селянська садиба, вартість якої в лісовій частині губернії мала бути на 50% вища, ніж у степовій і становити від 1 до 2 тисяч рублів за десятину землі. Ціна, яку вони пропонували була неймовірно завищеною. Для реалізації даного проєкту передбачалося відкриття поміщиками особливого акціонерного банку, що мав сплатити дворянам значні кошти, оскільки селяни не зможуть відразу виплатити таких грошових сум за свої садиби. А потім такий банк мав отримувати з селян борг з відсотками. Передбачалося: 1) можливість заміни поміщиком

селянських лісних сінокосів на не порослі лісом луки; 2) усунення між селянами та поміщиками всякої спільності в користуванні господарськими угіддями; 3) попереднє і термінове відмежування селянських і поміщицьких полів; 4) перенесення селянських садиб, якщо вони близько від поміщицьких заводів, фабрик, млинів, лісних хуторів, або побудованих на рудокопній землі [8, с. 205].

Значна частина дворян підтримувала проект розроблений проскурівським провідником дворянства Поплавським, що майже повністю відтворював зміст актів від 31.01.1858 р. Він, будучи членом губернського комітету, настоював на тому, щоб ті лягли в основу губернського проекту. Тієї ж думки дотримувались і губернський керівник дворянства Суятицький (на початковому етапі), а також відомі та заможні поміщики [8, с. 205].

Ще певна частина подільських землевласників погоджувалась на умови викладені в рескрипті Олександра II від 9.03.1858 р. Представником цієї групи став Суятицький, хоча спочатку був противником реформи [8, с. 206].

А що ж селяни? Німі, з суто волів'ячою покірністю, простягнули шию в колишнє кріпосне ярмо. Це був безрадісний період. На думку О. Левицького, ще більш сумний, ніж навіть злощасна епоха "Руїни". А мовчання народу свідчило, про повне руйнування його вікових надій, про втрату віри в себе, у свої колись могутні сили, про страшний процес духовного змертвіння? Як раніше "сина" і "батька" гнали батогом на "панщину", так і зараз женуть. Народ стогнав від важкості панщини, від безлюдськості панських прислужників, які гнали народ до невольничої роботи та зберігали злобу до цих "недолюдок" [12, с. 235].

Станом на 1861 р. у Подільській губернії проживало, згідно з підрахунками Лебедкіна, 1.619.004 осіб [16, с. 181] Згідно «10-го народного перепису» у 1859 р. у краї було зафіксовано 1.041.051 кріпаків (510.923 ч. і 550.428 ж.), що складало 64,30 % від загальної кількості населення.

Зрозуміло що показники не точні, оскільки різниця між показниками у 2 роки. Найбільше кріпаків знаходилось у поміщицькому володінні – 1.040.300 осіб (510.543 чоловіків і 529.737 жінок). Різним відомствам належала 351 особа (380 ч. і 371 ж.). На умовному праві знаходилось 87.968 осіб (32.719 ч. і 55.249 ж.). Дворових селян нараховувалось 6.306 осіб (3.280 ч. і 3.026 ж.) [9, с. 49].

Найбільша кількість поміщицьких селян знаходилась у Проскурівському повіті – 100.992 осіб (49.459 ч. і 51.533 ж.); Гайсинський повіт – 90.513 осіб (44.491 ч. і 46.022 ж.); Ольгопільський – 90.450 осіб (54.136 ч. і 36.314 ж.); Могилівський – 86.680 осіб (43.461 ч. і 43.219 ж.); Кам’янець-Подільський – 85.335 осіб (41.471 ч. і 43.864 ж.); Ямпільський – 82.454 осіб (50.281 ч. і 32.173 ж.); Літинський – 75.582 осіб (37.184 ч. і 38.398 ж.); Новоушицький – 75. 117 осіб (36.674 ч. і 38.443 ж.); Брацлавський – 72.682 осіб (35.711 ч. і 36.971 ж.); Балтський – 63.742 осіб (31.668 ч. і 32.074 ж.); Вінницький – 58. 610 осіб (28.697 ч. + 29.913 ж.); Летичівський – 43.664 осіб (21.303 ч. і 22.361 ж.) [9, с. 35].

Вони переважно були православного віросповідання, що дозволяло російській владі здійснювати на них вплив через церкву, та посилювати свою владу.

Подільські селяни були звичайними людьми, що вірили в Бога, шанували царя, та були дуже прив’язані до землі. При ближчому знайомстві впадали в око дві відмінні риси: недовіра і хитрість. Не можна за це їх засуджувати. При постійній боротьбі, яку довелося пережити краю, в якому доводилося шукати захисту, то в пана, то в хана. Не дивно, що в народі виробився свій особливий погляд і він до всього звик ставитися з недовірою та обережністю. І на час реформи 1861 р. становище селян краю зовсім відрізнялося від становища селян внутрішніх губерній. Між жителями сіл і власниками маєтків краю не існувало жодного внутрішнього зв’язку, а навпаки, нерідко траплялася прихована недоброзичливість [5, с. 5].

Немаловажну роль в житті Подільської губернії, на відмінно від інших територій Російської імперії, відігравали євреї. Вони проживали у містах та містечках та займались ремеслом й торгівлею. Великого і середнього землеволодіння у них не було. Але якщо у євреїв з'являлась земля, то вони обов'язково здавали її в оренду. В ряді місцевостей вони монополізували виробництво. Найбільше це стосувалось бондарства, чинбарства, швацтва, столярства, пекарства, слюсарної справи тощо. Переважна кількість майстерень у містах належали євреям. Перевезенням людей та вантажів займались виключно євреї [11, с. 63]. Вони зберігали над місцевим населенням переважний вплив, при цьому перебували в економічній солідарності з поміщиками. В середині XIX ст. їхнє становище дещо покращилось, оскільки вони стали незалежними не лише від поміщицької влади, якій підкорялись ще з часів польської корони, а отримали привілейоване становище над місцевим християнським населенням. Також євреї були прирівняні в правах в торгівлі та промислами з усіма іншими підлеглими імперії [2, с. 48].

В 1861 р. у Подільській губернії проживало 195.847 осіб (12.09 %). Через 3 роки їх величина збільшилась до 208.759 осіб (11,16 %) [16, с. 181]. В 1866 р. цей показник дещо зменшився, і становив 205.165 осіб (100.449 ч. і 104.716 ж.) [15, с. 36]. В 1870 р. їх величина збільшилась до 242.496 осіб (118.767 ч. і 123.729 ж.), що становило 12 % від загальної кількості населення [21, с. 40].

Представники даної нації були не лише освічені та хитрі, але й дуже терпеливі. Вони готові були задовольнятися і таким заробітком, на який ніхто інший і не спокуситься, тільки б не втратити із рук селянської копійки. Сказати, щоб єврей розорвав селянина не можна, та це й не входило у його інтереси. Йому важливо було мати постійно вигідне розміщення для свого капіталу. Селянину кредит у єврея зручний, бо якщо він позичить гроші в якійсь установі, то мусив би віддати борг лише грошима, і неодмінно до

терміну. Єврею ж він платив коли міг, і чим міг [5, с. 26]. Євреї вивчили характер та звички місцевих селян та до них пристосувались.

19 лютого Олександр II підписав маніфест про звільнення селян. Крім маніфесту, були опубліковані Положення (загальне і місцеве). Згідно з маніфестом, селяни за право користування земельним наділом, зобов'язані були виконувати на користь поміщиків визначені в Положеннях повинності. Протягом перших дев'яти років селяни не мали права відмовлятися від користування наділом, за який вони несли повинності. Наділи нав'язувалися їм як підстава податку і панщини. Дворові люди звільнялися від кріпосної залежності після закінчення двох років [10, с. 17].

Маніфест надавав поміщикам право укладати із селянами "добровільні" угоди про розмір поземельного наділу і повинностей. У кожній губернії створювалися губернські по селянських справах присутності. У повітах призначали мирових посередників із дворянства, які складали повітові мирові з'їзди, що мали призначенням розбір "непорозумінь і суперечок". У кожній сільській громаді або маєтку повинна була бути складена статутна грамота, що встановлювала на підставі місцевого Положення кількість землі, що надається селянам у постійне користування, і розмір повинностей, які вони повинні були нести на користь поміщика. Складання статутних грамот мало бути закінчено протягом двох років, а до цього в поміщицьких маєтках зберігався колишній, кріпосницький порядок [10, с. 17]. У Маніфесті йшлося також, що селяни є тимчасовозобов'язаними, і цей стан селян повинен був тривати до 1881 року. Так що говорити про зміну становища селянства не приходилось. Селяни й надалі платили пану податки та відпрацьовували панщину, як того вимагало загальне та місцеве положення.

Селянська реформа 1861 р. у Подільській губернії на наш погляд також мала багато своїх сторін. Однією із них було те, що тутешні селяни надзвичайно любили свою землю. Тому вони хотіли її придбати саме у свого

поміщика, бо в цьому випадку зберігали можливість обробляти нову ділянку, залишаючись у колишній садибі. Тому повсюдно, де тільки власник бажав продати свою маєтність або її частину, селяни поспішали укласти різного роду угоди. Тому не дивно, що рішень банків було набагато менше, ніж підписаних угод.

Характерною рисою місцевого селянства була безграмотність, і не розуміння умов купівлі землі за допомогою банку. Засліплені блискучими надіями, ця верства населення не боялася викупних платежів. Вони зазвичай думали, що банк дасть їм усі потрібні для купівлі гроші, і земля перейде в їхнє користування по праву викупу. Поміщики, що були другою стороною реформи, часто самі підтримували цю оману, з метою заманити селянина у справу. Спочатку землевласник отримував не великий за ціною завдаток, по 5-10 руб. за десятину, та визначав попередні умови й терміни сплати решти суми. Після авансу визначалась вельми висока за місцевими умовами ціна. Селянин, не бажаючи втратити завдаток, а ще більше прагнучи отримати землю, погоджувався на таку сумнівну угоду. Банки, що були третьою стороною реформи, в більшості випадків відмовляли у видачі такого кредиту. Тоді селянин вимушений був іти до лихварів євреїв та позичати під великі відсотки. Таким чином, у Селянську реформу включалась четверта дієва сторона – євреї, які у випадку неповернення їм кредиту, землю переоформляли на себе та ставали землевласниками [5, с. 8]. І очевидно представники даної нації у цьому дійстві були дуже успішними, що примусило царя 10 червня 1864 р. видати тимчасовий Указ, який забороняв євреям набувати маєтності у власність.

Банки на Поділлі не поспішали надавати кредити, оскільки вважали що селянин буде серйозно ставитися до справи й акуратно вносити платежі, якщо він вкладе в купівлю певну частку свого капіталу. Отримання позики тривало надзвичайно довго та було пов'язане з масою формальностей. Були випадки, коли банки також змінювали умови, що примушувало переробляти

всі документи, для того, щоб отримати новий дозвіл [5, с. 9]. Не потрібно забувати, що уряд через банки також «відмивав» гроші, тому бюрократична тяганина була необхідна для кращої дезорієнтації позичальника.

Мирові посередники, що мали б контролювати процес купівлі земель селянами, чомусь свої обов'язки у даному краї здійснювали формально, очевидно в інтересах банку. А можливо це було пов'язано із низьким рівнем освіченості посадовців. Ідея управляти масами народу за допомогою місцевих авторитетів належала царю Олександрю II. Він вважав, що це без сумніву, найнадійніший спосіб, особливо, коли держава велика, а околиці її різко відрізняються кліматом, звичаями, і навіть говіркою.

Оскільки маніфест був заплутаним документом, то мирові посередники, щоб глибоко «не занурюватись» у його сутність, просто поверхнево ставились до своїх обов'язків. Тому не дивно, що на проміжку десятиліть із різних питань видавались Сенатські укази, рішення і роз'яснення, суперечливі з одного й того самого питання в різних, а іноді суміжних думках.

У 1863 р. в Польщі спалахнуло повстання, яке підтримали й поміщики Подільської губернії. Царському уряду прийшлося прикласти чимало зусиль, щоб його придушити. Але саме цей фактор змусив царя й уряд змінити свою політику на південно-західних землях Російської імперії, та Подільській губернії зокрема. У 1863 р. клас помісних польських землевласників був визнаний ворогом державного ладу. Згідно з законом від 10.12.1865 р. польське населення західного краю, яке складалось переважно із поміщиків та міщан «...заважає іншим правильно розвиватись і користуватись на рівні з іншими підлеглими реформами прийнятими його Величністю» [6, с. 3].

Російська влада прийняла рішення послабити місцеву польську шляхту. З цією метою були прийняті законодавчі акти, які мали на меті узаконити збільшення кількості російських землевласників, шляхом

надання їм можливості отримати засоби для легкого та дешевого придбання маєтків. Цар видав Повеління, за якими фільварки тих, хто брав безпосередню участь в безладді, що розташовані в краї, підлягали конфіскації та секвестру. Було закрито шлях до землеволодіння іншим полякам.

Конфісковані землі по дуже низьких цінах були продані російським поміщикам. Уряд прагнув посилити елементи "покори й благонадійності" у сенсі відданості закону. Йому було байдуже, хто купить землю – росіяни, німці чи татари. Він однаково протегував всім, хто був відданий уряду й царю. Його цікавила особистість покупця. Одна національність не могла бути гарантією, але дослідити переконання окремих осіб уряд не міг, і тому він зупинився на загальних ознаках благонадійності.

30 липня 1863 р. відбулося повеління про повне припинення, з 1 вересня того ж року, усяких обов'язкових відносин між поміщиками та селянами. Статутні грамоти, після попереднього засвідчення в правильності їх складання, перетворювалися на викупні акти. Розрахунок за викупом із поміщиками уряд брав на себе. Платежі селянами оброку і викупних сум повинні вноситися в повітові скарбниці. З викупних угод підлягали затвердженню тільки ті, які надійшли в головну викупну установу раніше 30 липня 1863 р. До того ж було допущено перегляд тих із них, які не цілком відповідали всім приписам закону.

При перетворенні статутних грамот у викупні акти виявилось, що місцеві селяни наділені землею в меншій кількості, ніж це було наказано урядом. Тому російська влада, щоб зміцнити свій авторитет в очах українців, вирішила допомогти їм цілим рядом мір. Серед них, була надана можливість оскаржити ті викупні угоди, які на погляд селян були не справедливими, та затверджені Головною викупною установою до 30.07.1863 р. Також, були відкриті ревізійні відділення з'їздів мирових посередників, які повертали селянам землі, відібрані у них на проміжку з 1848 по 1863 рік. За даними

Подільського губернського статистичного комітету прирізки по губернії на 1.01.1867 року складала 126. 942 десятини, або 23% всієї земельної площі, яка використовувалась селянами до видання указу від 30.07.1863 р. [8, с. 208].

Указом 30 липня 1864 р. визначено, що податок, сплачуваний селянами, знижується на 20 % Це означало, що селянству надано викуп земель за ціною на 1/5 нижчою проти тієї, яка була визначена положенням 19 лютого 1861 р. Не можна було задовольнитися одним цим заходом, який не торкався питання про розмір наділу. Правилами 8 жовтня 1863 р. і законом 8 серпня 1864 р. наділ і викуп поширено на всі землі, які були в дійсному користуванні селян 1847 року, включно з "вакансами". Цими законами визначено, порядок звернення статутних грамот у викупні акти, і способи вирахування платежів. У §§ 5-7-м зазначено: заздалегідь звернення уставних грамот у викупні акти, провадяться мировими з'їздами засвідчуючи в правильності уставних грамот із правом виправлення неправильно складених грамот як відносно наділу, так і відносно викупних платежів. ...», але без права підвищувати вказані платежі [6, с. 15].

Не менш важливим був указ 2 вересня. Ним визначено, що там, де викупні платежі визнані будуть занадто обтяжливими, мирові посередники можуть представити про те губернській по селянських справах присутності, і вона своєю владою може знизити ці платежі на 15%. Якщо ж зниження будуть потрібні в більшому розмірі, то це можна буде здійснити тимчасовою комісією в Києві, під умовою згоди генерал-губернатора на її постанову.

Однак всі ці заходи істотно не покращили становище селян. Без сумніву, подільським селянам у даній реформі поталанило. Саме завдяки польському повстанню, цар і уряд стали на сторону селянства, з тим щоб зміцнити свою владу у даному регіоні. Завдяки цій обставині, відбувся перегляд земельного питання де обманені повернули собі певну частку «вкраденої» землі.

Дуже цікавими на наш погляд є роздуми сучасника про наслідки реформи, де у своїй книзі «Десять років реформ» він писав; «... реформа заклала фундамент ладу нашого приватного життя, але плоди нового порядку ще далеко попереду. І хоча законодавча діяльність з того часу не припинялась, і реформи йшли одна за одною, але вони мало зачіпали нашу кріпосницьку свідомість та звички, які залишилися на все життя, і особливо в провінції. За десять років з 1861 по 1871 рр. суспільство не тільки не пішло в перед, але й зробило кілька кроків назад. Прогресивних людей не видно, а прихильники старих порядків стає все більше» [3, с. 2]. Все знову почало завмирати, і байдужість охопила суспільство.

Висновки та перспективи подальших досліджень у даному напрямку. Селянська реформа була складним, багатогранним заходом, що мав багато сторін як на рівні Російської імперії, так і в кожній губернії. Реформа була викликана гострою потребою, причин у якої чимало. Мета і завдання у кожної сторони були свої, але повної перемоги, як на наш погляд, не здобув ніхто. У кожному регіоні, губернії, повіті реформа 1861 р. мала свої особливості, які були відмінними від всіх інших територій «гнилої» імперії. Велику роль у реформуванні Подільської губернії відіграли не лише українські кріпосні селяни й поміщики (польські та російські), але й цар зі своїм урядом, та місцеві євреї, які також стали суб'єктами правових відносин. Під час проведення реформи вони набули певної власності, втім числі й земельної. І хоча цій реформі присвячено чимало досліджень, однак ще існує чимало положень, які потребують додаткового вивчення та переосмислення.

Література

1. Ветринский Ч. Крепостное право. Освобождение помещичьих
Ветринский Ч. Крепостное право. Освобождение помещичьих
крестьян. Исторический очерк. Нижний-Новгород, 1911.

2. Воронин А. Записка о владельческих городах и местечках Юго-Западного края. Ч. 1. Киев, 1869.
3. Головачев А.А. Десять лет реформ 1861-1871. Санкт-Петербург, 1872.
4. Дучинский Н.П. Великая крестьянская реформа при царе – освободителе. Санкт-Петербург, 1911.
5. Из Юго-Западного края. Современное положение и назревающие вопросы. Киев, 1896. 32 с.
6. Картавцова Е. Обрусение. Землевладение в Юго-Западном крае. Киев, 1877. 137 с.
7. Записка М. Рейтерна Александру II о финансовом положении России 22.09.1866 г. Москва, 1871. 45 с.
8. Красовський Я.Й. Проведення реформи 1861 року на Поділлі. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. 2008. Вип. 13. С. 204-209.
9. Крепостное население в России по 10-й народной переписи. Санкт-Петербург, 1861. 105 с
10. Крестьянская реформа в России 1861 года. Сборник законодательных актов. Москва, 1954.
11. К крестьянскому вопросу в Юго-Западном крае. Одесса, 1898. 27 с.
12. Левицкий О.О. О положении крестьян Юго-Западного края во 2-й половине XIX ст. Киев, 1906. 274 с.
13. Поляков А. Економічні наслідки емансипації кріпаків у Росії (1861-1914). Київ, 2014. 215 с.
14. Пирогов И.И. Сочинения. Т.II. Санкт-Петербург, 1887. 582 с.
15. Статистический временник Российской империи. серия I. Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург, 1866. 453 с.
16. Столпянский Н. П. Девять губерний Западно-Русского края в топографическом, геогностическом, статистическом, экономическом,

этнографическом и историческом отношениях. Санкт-Петербург: Тип. Гогенфельдена и К°, 1866. 200 с.

17. Чичерин Б.Н. Восточный вопрос с русской точки зрения. *Русская старина*. 1893. № 9.
18. Дучинский Н.П. Великая крестьянская реформа при царе освободителе. Санкт-Петербург, 1911. 112 с.
19. Фелькнер И. Вопросы русского землевладения. Киев, 1895.
20. Якушкин В. Крестьянская реформа 1861 г. и русское общество. Москва, 1906.
21. Статистический временник Российской империи. Серия II, выпуск X, Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург, 1875. 287 с.

References

1. Vetrinsky Ch. Serfdom. Liberation of landed peasants. Historical sketch. Nizhny Novgorod, 1911.
2. Voronin A. A note on the proprietary towns and localities of the South-West Territory. Ч. 1. Kyiv, 1869.
3. Golovachev A.A. Ten years of reforms 1861-1871. St. Petersburg, 1872.
4. Duchinsky N.P. The Great Peasant Reform under the Tsar-Liberator. St. Petersburg, 1911.
5. From the South-West Territory. The current situation and emerging issues. Kyiv, 1896. 32 p.
6. Kartavtsova E. Obrusenie. Landownership in the South-Western Territory. Kyiv, 1877. 137 p.
7. Note by M. Reytern to Alexander II on the financial situation of Russia 22.09.1866. Moscow, 1871. 45 p.

8. Krasovskiy Ya.Y. Carrying out the reform of 1861 in Podilli. *Scientific notes of Vinnitsa State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsyubinskiy*. 2008. Vol. 13. P. 204-209.
9. The serf population in Russia according to the 10th national census. St. Petersburg, 1861. 105 p.
10. Peasant reform in Russia in 1861. Collection of legislative acts. Moscow, 1954.
11. To the peasant question in the South-Western Territory. Odessa, 1898. 27 p.
12. Levitsky O.O. On the situation of the peasants of the South-Western Territory in the 2nd half of the XIX century. Kyiv, 1906. 274 p.
13. Poliakov A. Economic consequences of the emancipation of serfs in Russia (1861-1914). Kyiv, 2014. 215 p.
14. Pirogov I.I. Works. T.II. St. Petersburg, 1887. 582 p.
15. Statistical Temporary of the Russian Empire. Series I. Central Statistical Committee of the Ministry of Internal Affairs. St. Petersburg, 1866. 453 p.
16. Stolpyansky N. P. Nine provinces of the West Russian region in topographical, geognostic, statistical, economic, ethnographic and historical relations. St. Petersburg: Tip. Gogenfelden and K^o, 1866. 200 p.
17. Chicherin B.N. Eastern question from the Russian point of view. *Russkaya Starina*. 1893. № 9.
18. Duchinsky N.P. The Great Peasant Reform under Tsar the Liberator. St. Petersburg, 1911. 112 p.
19. Felkner I. Questions of Russian landownership. Kyiv, 1895.
20. Yakushkin V. Peasant reform of 1861 and Russian society. Moscow, 1906.
21. Statistical Times of the Russian Empire Series II, Issue X, Central Statistical Committee of the Ministry of Internal Affairs. St. Petersburg, 1875. 287 p.